NUTQ ETIKETINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI VA MILLIY-MADANIY ASOSLARI

Shodiyorova Moxinur Farxodovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

1-kurs magistranti

mohinurshodiyorova022@gmail.com

Salimova Mehriniso Bobomurod qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

salimovamehriniso@gmail.com

ANNOTATSIYA: Maqolada nutq etiketi o‘zbek tilidagi salomlashish, murojaat, hol-ahvol so‘rash, iltimos, minnatdorchilik, uzr so‘rash, duo-tilak va xayrlashish birliklari misolida lingvokulturologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi nutqiy formulalarda ifodalanuvchi milliy-madaniy mazmun va ularning kommunikativ vazifalarini aniqlashdir. Ish nazariy manbalarni tahlil qilish, tavsifiy kuzatish, kontekstual hamda qiyosiy talqin usullariga asoslanadi. Tahlil natijasida odobiy birliklarning lug‘aviy ma’nodan tashqari ijtimoiy munosabatni tartibga solish, hurmat va samimiylikni ifodalash vazifalari ham borligi ko‘rsatiladi. Maqola nazariy-tahliliy xarakterga ega; undagi misollar statistik so‘rov yoki eksperiment natijasi sifatida taqdim etilmaydi.

Kalit so‘zlar: nutq etiketi, lingvokulturologiya, milliy madaniyat, pragmatika, xushmuomalalik, o‘zbek tili, murojaat shakllari.

АННОТАЦИЯ: В статье рассматривается речевой этикет в узбекском языке с лингвокультурологической точки зрения на примере единиц приветствия, обращения, выражения интереса к самочувствию собеседника, просьбы, благодарности, извинения, благопожеланий и прощания. Цель исследования

заключается в выявлении национально-культурного содержания, выражаемого речевыми формулами, и определении их коммуникативных функций. Работа основана на анализе теоретических источников, методах описательного наблюдения, контекстуальной и сравнительной интерпретации. В результате анализа установлено, что этикетные единицы, помимо своего лексического значения, выполняют функции регулирования социальных отношений, выражения уважения и искренности. Статья носит теоретико-аналитический характер; представленные в ней примеры не рассматриваются как результаты статистических опросов или экспериментов.

Ключевые слова: речевой этикет, лингвокультурология, национальная культура, прагматика, вежливость, узбекский язык, формы обращения.

ABSTRACT: The article examines speech etiquette from a linguocultural perspective, focusing on Uzbek expressions of greeting, forms of address, inquiries about well-being, requests, expressions of gratitude, apologies, blessings and good wishes, and farewells. The aim of the study is to identify the national and cultural meanings expressed through speech formulas and to determine their communicative functions. The study is based on the analysis of theoretical sources, descriptive observation, and contextual and comparative interpretation methods. The analysis demonstrates that, beyond their lexical meanings, etiquette expressions also serve to regulate social relationships and convey respect and sincerity. The article is theoretical and analytical in nature; the examples presented are not intended to represent the results of statistical surveys or experiments.

Keywords: speech etiquette, linguoculturology, national culture, pragmatics, politeness, Uzbek language, forms of address.

KIRISH

Til faqat axborot uzatish vositasi emas, balki jamiyatning tarixiy tajribasi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi madaniy tizim hamdir. Insonning suhbatni qanday boshlashi, kimga qaysi shaklda murojaat qilishi, minnatdorchilik yoki uzrni qanday bildirishi muloqotning muvaffaqiyatiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli nutq etiketi tilshunoslikda kommunikativ me’yorlar va madaniy mazmun kesishadigan muhim hodisa sifatida o‘rganiladi.

Nutq etiketi muayyan til jamoasida salomlashish, xayrlashish, murojaat qilish, iltimos, minnatdorchilik, uzr, tabrik va tilak bildirish uchun qabul qilingan nutqiy shakllar hamda ularni qo‘llash qoidalarini qamrab oladi. Formanovskaya nutqiy etiketni muloqot ishtirokchilarining nutqiy xatti-harakatini tartibga soluvchi vositalar bilan bog‘lab izohlaydi.[3] Xushmuomalalik strategiyalarini tahlil qilgan Brovn va Levinson esa nutq shakllarining suhbatdoshlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.[1]

Lingvokulturologik yondashuv odobiy birliklarni faqat tayyor iboralar sifatida emas, balki muayyan madaniy tajribani ifodalovchi til hodisalari sifatida ko‘rib chiqish imkonini beradi. O‘zbek tilida “Assalomu alaykum”, “Keling”, “Marhamat”, “Alloh rozi bo‘lsin”, “Omon bo‘ling” singari birliklar matn mazmuniga qarab salomlashish, taklif, minnatdorchilik yoki ezgu tilakni anglatadi. Bunday ifodalar milliy muomala tajribasi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, ularning qo‘llanishi hudud, avlod, vaziyat va shaxsiy odatlarga qarab farqlanishi mumkin.[2]

Tadqiqotning maqsadi – o‘zbek nutq etiketining lingvokulturologik xususiyatlarini aniqlash va odobiy birliklarda namoyon bo‘ladigan milliy-madaniy mazmunni izohlash. Maqsadga erishish uchun nutq etiketi tushunchasini tavsiflash, asosiy nutqiy guruhlarni misollar bilan tahlil qilish, ularning pragmatik vazifalarini ko‘rsatish hamda til va madaniyat munosabatini muhokama qilish vazifalari belgilandi. Asosiy tadqiqot savoli quyidagicha: o‘zbek tilidagi odobiy birliklar qanday qilib muloqot vazifasi bilan bir qatorda madaniy munosabatlarni ham ifodalaydi?

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maqola nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida tayyorlandi. Material sifatida nutq etiketi, xushmuomalalik va lingvokulturologiya masalalariga bag‘ishlangan ilmiy manbalar hamda o‘zbek tilida kundalik muloqotda uchraydigan odobiy birliklarning namunaviy misollari olindi. Xususan, Formanovskayaning nutq etiketi haqidagi ishlari, Brovn va Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi, Teliyaning lingvokulturologik yondashuvi hamda o‘zbek nutq etiketidagi fatik birliklar bo‘yicha Bultakova maqolasi nazariy tayanch sifatida ko‘rib chiqildi.

Tahlilda to‘rtta usul qo‘llandi: 1) nazariy manbalarni tahlil qilish –tushunchalarning ilmiy talqinlarini aniqlash; 2) tavsifiy usul – nutqiy birliklarning shakli va vazifasini izohlash; 3) kontekstual tahlil – iboraning ma’nosini muloqot vaziyati bilan bog‘lash; 4) qiyosiy talqin – turli nutqiy shakllar o‘rtasidagi pragmatik farqlarni ko‘rsatish. Misollar ilmiy izohlash uchun tuzilgan yoki umumiy til tajribasidan olingan odatiy ifodalardir; ular maxsus korpus, so‘rovnoma yoki eksperiment natijalari sifatida ko‘rsatilmaydi.

NATIJALAR

Tahlil odobiy birliklarni kommunikativ vazifasiga ko‘ra bir necha guruhga ajratish mumkinligini ko‘rsatdi: salomlashish va hol-ahvol so‘rash; murojaat shakllari; iltimos va taklif; minnatdorchilik va uzr; duo-tilak hamda xayrlashish. Har bir guruhda birlikning lug‘aviy mazmuni bilan birga suhbatni boshlash, ijtimoiy masofani belgilash, hurmat bildirish yoki munosabatni yumshatish kabi vazifalar namoyon bo‘ladi. Bunday guruhlash o‘zbek nutq etiketidagi fatik aloqa vositalarini tahlil qilgan tadqiqot bilan hamohangdir [2].

Salomlashish va hol-ahvol so‘rash: “Assalomu alaykum”, “Salom”, “Yaxshimisiz?”, “Ishlaringiz yaxshimi?”, “Charchamay yuribsizmi?”, “Bardammisiz?” kabi birliklar muloqotni boshlash va suhbatdosh bilan aloqa o‘rnatish uchun ishlatiladi. “Assalomu alaykum” tinchlik-omonlik tilash mazmuniga ega an’anaviy salomlashuv shaklidir. Hol-ahvol so‘rash savol ko‘rinishida bo‘lsa-da, ko‘p vaziyatlarda uning vazifasi batafsil axborot olishdan ko‘ra suhbatdoshga e’tibor ko‘rsatishdir. Shu sababli ularni faqat grammatik shakliga qarab emas, kommunikativ vazifasiga qarab ham tahlil qilish lozim [3,3].

Murojaat shakllari: “Siz”, “sen”, “aka”, “opa”, “ustoz”, “domla” kabi birliklar suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatishga xizmat qiladi. “Siz” shakli ko‘pincha hurmat yoki rasmiy masofani ifodalasa, “sen” yaqinlik va norasmiylik bilan bog‘lanishi mumkin. “Aka” va “opa” qarindoshlik ma’nosidan tashqari, ayrim vaziyatlarda qarindosh bo‘lmagan kishilarga hurmat bilan murojaat qilish uchun ham ishlatiladi. Biroq ushbu shakllarning ma’nosi qat’iy emas: ularning talqini yosh, tanishlik, kasbiy muhit va suhbat ishtirokchilarining o‘zaro kelishuviga bog‘liq [1].

Iltimos va taklif: “Iltimos, yordam bera olasizmi?”, “Mumkin bo‘lsa, eshikni yopib yuboring”, “Marhamat, o‘tiring” kabi shakllar so‘rov yoki taklifni muloyim ifodalashga yordam beradi. “Eshikni yoping” va “Iltimos, eshikni yopib yubora olasizmi?” jumlalari amaliy jihatdan o‘xshash maqsadni ko‘zlasa-da, suhbatdoshga taqdim etilgan tanlov va muloyimlik darajasi bilan farqlanadi. Shunga qaramay, bevosita buyruq har doim qo‘pollikni anglatmaydi; yaqin munosabat yoki tezkor vaziyatda u tabiiy bo‘lishi mumkin. Demak, nutqiy shaklning pragmatik bahosi kontekst bilan belgilanadi [1].

Minnatdorchilik va uzr: “Rahmat”, “Katta rahmat”, “Tashakkur”, “Alloh rozi bo‘lsin” minnatdorchilikni turli ohang va mazmunda ifodalaydi. “Alloh rozi bo‘lsin” minnatdorchilikka duo mazmunini qo‘shadi. “Kechirasiz”, “Uzr”, “Noqulaylik uchun uzr so‘rayman” kabi shakllar esa vaziyatga qarab kundalik yoki rasmiy uslubda qo‘llanadi. O‘zbek va ingliz tillaridagi minnatdorchilik birliklarini qiyoslagan tadqiqotlar bu birliklar o‘rtasida umumiy kommunikativ maqsad bo‘lsa-da, ifoda shakli va madaniy qo‘shimcha ma’nolari farqlanishi mumkinligini ko‘rsatadi [4].

Duo-tilak va xayrlashish: “Umringiz uzoq bo‘lsin”, “Ishlaringizga rivoj”, “Yo‘lingiz bexatar bo‘lsin”, “Omon bo‘ling”, “Yaxshi boring”, “Allohga omonatsiz” kabi birliklar ezgu niyatni ifodalash bilan birga, muloqotni iliq yakunlashga xizmat qiladi. “Yana kelib turing” jumlasi matn mazmuniga qarab taklif, mehmondo‘stlik yoki xayrlashuv oldidagi samimiy istak sifatida talqin qilinishi mumkin. Demak, nutq etiketi birliklari ko‘pincha bir nechta vazifani birlashtiradi.

MUHOKAMA

Olingan tahliliy natijalar nutq etiketini faqat odobiy iboralar ro‘yxati sifatida tushunish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Birliklar bir vaqtning o‘zida muloqotni boshlashi, suhbatdoshga munosabatni ifodalashi va ijtimoiy masofani boshqarishi mumkin. Bu kuzatish Formanovskayaning nutqiy xatti-harakat me’yorlari haqidagi yondashuvi bilan mos keladi. Bultakova esa salomlashuv, hol-ahvol so‘rash va xayrlashish kabi fatik birliklarning ijtimoiy aloqa o‘rnatishdagi roliga e’tibor qaratadi.

Brovn va Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi iltimos, uzr va murojaat shakllarini suhbatdoshning ijtimoiy mavqei hamda muloqotdagi munosabatlar bilan bog‘lab izohlash uchun nazariy imkoniyat beradi [1]. Biroq bu nazariyani o‘zbek nutqiy muhitiga tatbiq etishda barcha madaniyatlar bir xil me’yorlarga ega degan xulosaga kelmaslik kerak. O‘zbek tilidagi qarindoshlik atamalari bilan murojaat qilish yoki duo mazmunidagi minnatdorchilik ifodalari o‘ziga xos madaniy kontekstda anglashiladi. Teliyaning til birliklaridagi madaniy mazmunni o‘rganishga qaratilgan ishlari bu masalani lingvokulturologik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqishga asos beradi [5].

Natijalar shuningdek, milliy-madaniy xususiyatlarni o‘zgarmas va barcha so‘zlovchilarga bir xil tegishli hodisa sifatida talqin qilish mumkin emasligini ko‘rsatadi. Bir xil ibora turli hudud, avlod yoki muloqot muhitida turlicha qo‘llanishi mumkin. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda tabiiy suhbatlar korpusi, turli yosh guruhlari bilan suhbatlar va hududlararo qiyoslash bilan ishlash foydali bo‘ladi. Bunday empirik ma’lumotlar odobiy birliklarning qo‘llanish chastotasi va kontekstga bog‘liq farqlarini aniqroq ko‘rsatishga yordam beradi.

Maqolaning asosiy cheklovi – tahlilning nazariy va tavsifiy xarakterdaligidir. Bu yerda keltirilgan misollar maxsus yig‘ilgan katta hajmli nutq korpusidan olinmagan. Shuning uchun xulosalar o‘zbek tilidagi barcha muloqot holatlarini qamrab oladi deb bo‘lmaydi. Shunga qaramay, tanlangan birliklar nutq etiketi, pragmatika va milliy-madaniy mazmun o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatish uchun tahliliy misol vazifasini bajaradi.

XULOSA

Tahlil natijasida nutq etiketi tilning kommunikativ va madaniy vazifalarini birlashtiruvchi tizim ekanligi aniqlandi. O‘zbek tilidagi salomlashish, murojaat, iltimos, minnatdorchilik, uzr, duo-tilak va xayrlashish birliklari nafaqat axborot almashish, balki hurmat, samimiylik, ijtimoiy masofa va ezgu munosabatni ifodalash uchun ham xizmat qiladi.

Nutqiy birliklarning pragmatik qiymati ularning lug‘aviy ma’nosi bilangina belgilanmaydi; suhbat ishtirokchilarining yoshi, munosabati, muloqot maqsadi va vaziyat ham muhim omil hisoblanadi. O‘zbek nutq etiketidagi “aka”, “opa”, “ustoz” kabi murojaatlar hamda “Alloh rozi bo‘lsin”, “Omon bo‘ling” kabi ifodalar muayyan kontekstlarda milliy-madaniy mazmun kasb etadi.

Kelgusida o‘zbek nutq etiketini hududiy, yoshga oid va raqamli muloqot sharoitida empirik materiallar asosida o‘rganish, shuningdek, uni boshqa tillardagi odobiy birliklar bilan qiyoslash tavsiya etiladi. Bunday izlanishlar lingvokulturologik tahlilni chuqurlashtirish va madaniyatlararo muloqotdagi pragmatik farqlarni yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
DOI:10.1017/CBO9780511813085.

2. Bultakova D. O‘zbek nutqiy etiketida fatik birliklarning qo‘llanilishi – Uzbekistan: Language and Culture.Linguistics. – 2025. – Vol. 3, No. 1. – B. 177–182.
URL:https://www.linguistics.tsuull.uz/index.php/uzlangcult/article/view/290

3. Formanovskaya N.I. Речевой этикет и культура общения. – Москва: Высшая школа, 1989. – 156 с.

4. G‘iyosiddinova G.M. Nutqiy etiket va nutqiy aktning farqlanishi: o‘zbek va ingliz tillarida minnatdorchilikifodalarining qiyosiy-tarjimaviy tahlili – Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar. – 2026.
URL:https://ilmiz.uz/maqola/120105-nutqiy-etiket-va-nutqiy-aktning-farqlanishi-ozbek-va-ingliz-tillarida

5. Kulyabov D.S., Sevastianov L.A. IMRAD structure – Discrete and Continuous Models and Applied Computational Science. – 2024. – Vol. 32, No. 4. – B. 355–361.
URL: https://doi.org/10.22363/2658-4670-2024-324-355-361.

6. Telia V.N. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологическийаспекты. – Москва: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.